

Sławomir Łodziński
Uniwersytet Warszawski
Ewa Nowicka
Collegium Civitas, Warszawa

POSTAWY NARODOWEGO INKLUZYWIZMU W SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM (1988 – 1998 – 2019)

W artykule skupiliśmy się na analizie opinii i postaw wobec możliwości członkostwa cudzoziemca w społeczeństwie polskim traktowanym jako polska wspólnota narodowa. Opierając się na wynikach sondażu „Polacy i inni po 30 latach” z 2018 roku oraz porównań z wynikami identycznych badań z lat 1988 i 1998 analizujemy odmiany polskiej tożsamości narodowej oraz to, w jaki sposób przekładają się one na warunki uznania cudzoziemca za Polkę/Polaka. W artykule zwracamy uwagę po pierwsze na to, że warunki przynależności cudzoziemca do tej wspólnoty są odmiennie postrzegane przez badanych niż te, które są kierowane wobec Polaków. Po drugie, opinie badanych o sposobach wejścia cudzoziemca do polskiego społeczeństwa charakteryzują się różnymi koncepcjami ich przynależności i formułowanymi wobec nich oczekiwaniami, począwszy od obywatelskiej, a skończywszy na etnicznej. Po trzecie, podkreślamy podstawowe znaczenie kryteriów społeczno-kulturowych dla akceptacji cudzoziemca w polskim społeczeństwie, które dotyczą jego zgodnego funkcjonowania w naszym kraju.

Słowa kluczowe: społeczne kryteria polskości; inkluzywność narodowa; imigracja do Polski; społeczeństwo przyjmujące; integracja imigrantów

Attitudes of National Inclusiveness in Polish Society (1988 – 1998 – 2019)

In the article, we focus on the analysis of the attitudes with regard to the possibility of a foreigner being recognized as member of Polish society understood as a Polish national community. Based on the results of the survey ‘Poles and Others, 30 years after’ conducted in 2018 as well as on the comparisons with the findings of the identical studies from 1988 and 1998, we analyse the varieties of Polish national identity and how they translate into the conditions for recognizing a foreigner as a Pole. First, we point out that the fulfilment of different membership conditions is required from a foreigner than from a Pole. Second,

Sławomir Łodziński, Wydział Socjologii UW, s.lodzinski@uw.edu.pl, ORCID 0000-0002-7484-8659; Ewa Nowicka, Collegium Civitas, ewanowickarusek@gmail.com, ORCID 0000-0003-0170-0845.

Źródło finansowania: Opieramy się na wynikach sondażu zrealizowanego w czerwcu 2018 roku przez firmę Kantar, sfinansowanego w ramach grantu Opus przez Narodowe Centrum Nauki. Projekt badawczy OPUS 12 pt. „Polacy i inni po 30 latach” realizowany na podstawie umowy UMO-2016/23/B/HS6/03874 z dnia 4 sierpnia 2017 roku, zawartej przez Collegium Civitas z Narodowym Centrum Nauki. W skład zespołu badawczego weszli: kierownik – Ewa Nowicka i członkowie zespołu badawczego: Sławomir Łodziński i Maciej Witkowski.

the respondents' opinions about the foreigners' ways of entering Polish society feature various concepts of their affiliation as well as diverse expectations formulated towards them, ranging from civic to ethnic. Third, we emphasize the fundamental importance of socio-cultural criteria for the acceptance of a foreigner in Polish society, related to her or his convivial functioning among Poles.

Key words: social criteria of Polishness; national inclusiveness; immigration to Poland; host society; immigrant integration

Wstęp

Klasycznym tematem badań socjologicznych począwszy od Szkoły Chicagowskiej i badań Emory'ego S. Bogardusa są analizy postaw dystansu i poczucia bliskości wobec odmienności etnicznej i rasowej, jak i przynależności do różnych klas społecznych (Czekaj 2007: 211–213; Wark, Galliher 2007). Współcześnie tematyka ta koncentruje się głównie na kwestiach inkluzywizmu i ekskluzywizmu narodowego, czyli wyznaczaniu granic przynależności do społeczeństwa narodowego (Davidov, Semyonov 2017: 359–362). Obejmuje ona głównie badania nastawień członków społeczeństwa przyjmującego wobec imigrantów (Adamski 2020: 72–81), a zwłaszcza wobec tych ich kategorii, które są etnicznie widoczne (*ethnically visible*), będące na tym tle częściej od innych obiektem dyskryminacji (Modood 2014: 17–18). Ich przedstawiciele są postrzegani bowiem jako klasyczni „obcy”, bowiem „nie pasują” oni do społeczeństwa ich goszczącego oraz panujących w nim obyczajów, a ich odbiór opiera się na wartościowaniu dostrzeganych różnic w zakresie kultury i religii (rzeczywistych bądź wyobrażonych), wyglądzie fizycznym (cechach fenotypicznych), statusie prawnym i cechach położenia społecznego. Skutki takiego postrzegania prowadzą najczęściej do podziału na kategorie „my” i „oni”, czego następstwem jest pogorszenie relacji międzyetnicznych, zawierających dystans społeczny i wzrost postaw ksenofobicznych (Simonsen, Bonikowski 2020: 116–118; Vertovec 2021). Obecność właśnie tego typu zjawisk nasiliła się w krajach europejskich po kryzysie migracyjnym z 2015 roku (Salamońska 2016), w których nastroje antyimigranckie i antymuzułmańskie były wykorzystywane do celów politycznych (Triandafyllidou 2022: 586).

Postrzeganie imigrantów z perspektywy społeczeństwa przyjmującego opiera się na dwóch sprzecznych tendencjach poznawczych. Z jednej strony mamy do czynienia z podkreśleniem ciągłości jego kultury narodowej, potrzebą utrzymania jego tożsamości zbiorowej i zasad przynależności do niego. Z drugiej zaś strony pojawia się praktyczna potrzeba jego otwarcia się na „innych” ze względu na postępującą globalizację gospodarczą i nasilenie migracji międzynarodowych (Eriksen 2013: 228–229). Obecność tej dychotomii jest źródłem napięć społecznych między poczuciem kulturowego i terytorialnego zakorzenienia

a świadomością możliwości naruszania granic tożsamościowych przez imigrantów. Dlatego najważniejszym wyzwaniem dla społeczeństwa przyjmującego i polityki jego państwa pozostaje znalezienie równowagi między równością i społecznym zaakceptowaniem kulturowej odmienności imigrantów a utrzymaniem solidarności i kulturowej spójności swojego społeczeństwa.

W takiej oto sytuacji przeważające w określonym kraju koncepcje przynależności narodowej stanowią istotną determinantę postaw wobec „innych”. Wynikają z nich oczekiwania dotyczące zasad ich akceptacji w różnych sferach życia społecznego oraz wskazówki, w jaki sposób można to osiągnąć (Bonikowski, DiMaggio 2016: 967–968). Poszukuje się w nich odpowiedzi na pytania, na podstawie jakich warunków dana zbiorowość narodowa ustala granice swojej przynależności oraz jakie przewiduje dla cudzoziemców możliwości ich pokonywania. Kogo i pod jakimi warunkami będzie mogła ona uznawać za członka swojego społeczeństwa oraz komu należy umożliwić osiedlenie się i przyznanie statusu obywatela? Koncepcje te tworzą razem kulturową ramę integracji imigrantów, która stanowi zdaniem holenderskiego badacza migracji, lustrzane odbicie tego, jak „społeczeństwo przyjmujące definiowało własną tożsamość (jako nowoczesną, liberalną, demokratyczną, laicką, równą, oświeconą etc.). W praktyce te stwierdzenia dotyczące tożsamości przekładały się na wymogi odnośnie integracji obywatelskiej i obowiązkowe kursy integracyjne dla imigrantów o charakterze asymilacyjnym” (Pennix 2016: 25).

Ponad trzy dekady temu zagadnienie akceptacji narodowej cudzoziemców zainteresowało autorów tego artykułu. Z taką intencją zostało zrealizowane po raz pierwszy w 1988 roku, a następnie powtórzone w latach 1998 i 2018 badanie sondażowe dotyczące rozumienia polskości i otwartości na przyjmowanie cudzoziemców. Za każdym razem było ono oparte na takiej samej metodologii oraz identycznych pytaniach kwestionariusza. I właśnie ten cykl trzech badań dał nam unikatową szansę spojrzenia na zmiany tej charakterystyki społeczeństwa polskiego.

W artykule skupiamy się na analizie wypowiedzi badanych na pytanie o gotowość do włączenia cudzoziemców do polskiego społeczeństwa, które jest tutaj traktowane jako wspólnota narodowa. Posługiwaliśmy się określeniem „Polak” nie wnikając w to, czy nasi respondenci i rozmówcy pojęcie to pojmują ściśle w kategoriach etnicznych, czy też prawnoinstytucjonalnych. W naszym badaniu chcieliśmy się dowiedzieć, po pierwsze, jakie są formułowane wobec cudzoziemca warunki przynależności do naszej wspólnoty i jak dalece uległy zmianie w analizowanym przez nas okresie trzech dekad? Po drugie, czy tworzą one jednolity wzór jego uczestnictwa we wspólnocie, czy też pozostają one zróżnicowane ze względu na kierowane wobec niego oczekiwania? I po trzecie, zainteresowało nas wreszcie, czy nasi badani oczekiwali od cudzoziemca konwersji narodowej na polskość.

Należy pamiętać o specyfice społeczeństwa polskiego pod względem inkluzywności narodowego. Choć rozumienie polskiej tożsamości narodowej zmieniło się w różnych okresach jego historii (Porter-Szücs 2021: 19), to otwartość na „innych” stale była w nim obecna. Może o tym świadczyć na przykład duża liczba nazwisk o brzmieniu cudzoziemskim lub osób posiadających przodków o innej narodowości traktowanych jako niewątpliwych Polaków (Galent, Kubicki 2012: 388–391). Z drugiej strony nadal żywą cechą świadomości naszego społeczeństwa pozostaje pamięć o historycznych sytuacjach zagrażających podstawom jego tożsamości narodowej, co rodziło szczególnie ostrożne nastawienie wobec wszelkich kulturowych odmienności (Kwiatkowski 2018: 64–116). Ważnym czynnikiem mogącym wpływać także na nasze wyniki z 2018 roku mogły być również skutki politycznego odbioru w Polsce kryzysu migracyjnego w Europie z 2015 roku (Thérová 2022).

Z perspektywy metodologicznej artykuł odwołuje się z jednej strony do wyników sondażu „Polacy i inni po 30 latach” z 2018 roku oraz jego porównań z wynikami badań „Polacy i inni” z lat 1988 i 1998. Sondaż w 2018 roku został przeprowadzony na przełomie maja i czerwca tego roku przez Kantar Public. Oparty został na technice wywiadów wspomaganych komputerowo (CAPI) wśród Polaków w wieku 16 i więcej lat. Dobór próby był losowo-kwotowy, a jej liczebność wyniosła 1004 osoby¹. Z drugiej strony opieramy się na rezultatach 86 wywiadów jakościowych zrealizowanych wśród przedstawicieli dwóch pokoleń osób z wyższym wykształceniem pochodzących z Warszawy i jej okolic. Pierwsze badane pokolenie obejmowało osoby młode w wieku 22–30 lat, posiadających ukończone wyższe wykształcenie lub jeszcze uczących się na uczelniach wyższych, a drugie pokolenie dotyczyło osób starszych w wieku od 58 do 80 roku życia, również posiadających wyższe wykształcenie, uczęszczających na zajęcia Uniwersytetu Trzeciego Wieku w ramach Collegium Civitas w Warszawie. Dobór rozmówców według wieku, miejsca zamieszkania i stopnia wykształcenia był przemyślany. Naszym celem było dotarcie do zbiorowości badanych, którzy posiadali znaczny zakres kompetencji kulturowej i pogłębioną refleksyjność o problemach przynależności do naszego społeczeństwa. Wywiady przeprowadzone zostały w formie rozmów *face-to-face* według scenariusza nawiązującego do problematyki sondażu i trwały one zazwyczaj około jednej godziny.

¹ W próbie było 47% mężczyzn (485 osób) i 52% kobiet (519 osób). Respondentów w wieku 16-24 lat było 121 (12% w próbie), 25-34 lat – 190 (19%), 35-44 lat – 200 (20%), 45-64 lat – 301 (30%) i powyżej 65 lat – 192 (19%). Ze względu na wykształcenie: 170 (17%) respondentów deklarowało wykształcenie podstawowe, 587 osób (58%) – średnie lub zawodowe, a 247 (25%) – wyższe. O metodologii badań sondażowych z 1988 roku i 1998 roku zob. Nowicka 1990: 52–53; Nowicka, Łodziński 2001: 14–15.

Poprzez porównanie wyników obu tych różnych metodologicznie badań chcieliśmy uzyskać nie tylko szeroki i reprezentatywny społecznie obraz opinii na temat otwartości Polaków wobec cudzoziemców (badanie sondażowe), ale także spróbować dotrzeć poprzez pogłębione wywiady do ich rozumienia, ujawniając istotne dla naszych rozmówców pojęcia i język, którym posługują się w wywiadach mówiąc o postulowanych zasadach przynależności cudzoziemca do polskiej wspólnoty narodowej (por. Jaskułowski 2021:1083–1084). O ile sondaż, który opiera się na gotowym kwestionariuszu, bada przede wszystkim „odruchowe” reakcje respondentów na gotowe i jednakowo zadawane pytania podawane w formie zamkniętej (Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001: 244–254), to badanie jakościowe wprowadza spontaniczność, spokojne rozważenie podawanych kwestii oraz ich wzajemne powiązania w myśleniu rozmówcy w trakcie przeprowadzania wywiadu (Silverman 2009: 27–28).

Porządek rozważań w artykule jest następujący: na początku poruszymy teoretyczne kwestie badań tożsamości narodowej i otwartości na innych, następnie przejdziemy do opisu kryteriów polskiej tożsamości narodowej i warunków uznania cudzoziemca za Polaka w latach 1988 – 2018 na podstawie wyników badań sondażowych. Dalej przedstawimy rezultaty badania jakościowego. Artykuł kończymy podsumowaniem, w którym staramy się odpowiedzieć na postawione we wstępie pytania badawcze, zwracając także uwagę na uogólniające wnioski dotyczące kierunków rozwoju tej cechy społeczeństwa polskiego.

Zauważmy, że o ile w sondażach z lat 1988 i 1998 mieliśmy do czynienia raczej z przeczuciami społecznymi co do możliwości pojawienia się w Polsce kulturowej różnorodności związanej z obecnością cudzoziemców, to stanowi ona obecnie realne doświadczenie społeczne. Dlatego prawie połowa respondentów w badaniu z 2018 roku (47%) zadeklarowała osobistą znajomość cudzoziemca mieszkającego w Polsce, 51% odpowiedziało, że nie zna takiej osoby, a tylko 2% udzieliło odpowiedzi „trudno powiedzieć”. Dane te świadczą o tym, że imigranci nie byli już dla naszych badanych zjawiskiem marginalnym, co sprawiało w trakcie badań, że rozważania o polskości, jej kryteriach oraz otwartości na „innych” nabierały konkretności. Ta zmiana jest związana z rosnącą imigracją do naszego kraju (GUS 2020) i różnorodnością pochodzenia geograficznego i kulturowego imigrantów (Grzymała-Kazłowska 2021: 244), co prowadzi do przekształcania się Polski z kraju typowo emigracyjnego w kraj emigracyjno-imigracyjny lub nawet zdecydowanie imigracyjny (Okólski 2021: 250–253). Rozpoczęta w lutym 2022 roku agresja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę spowodowała nagły napływ obywateli Ukrainy do Polski, co wzmocniło jeszcze istniejące trendy imigracyjne (Pszczółkowska 2022).

Metodologiczne problemy badań nad postawami narodowego inkluzywizmu

Od wielu lat toczy się dyskusja o tempie i skutkach integracji cudzoziemców w społeczeństwach europejskich. Koncentruje się ona na różnorodnych kwestiach począwszy od dostępu do rynku pracy, a skończywszy na problemach społeczno-kulturowych. Wyniki badań pokazują, że postawy wobec imigrantów są kształtowane zarówno przez określone cechy społeczeństw wysyłających, jak i krajów ich przyjmujących (Gorodzeisky, Semyonov 2019: 24; Butkus, Maciulyte-Sniukiene i inni 2018: 338–342; Davidov, Semyonov 2017: 359–362). Na ich podstawie zwraca się uwagę, że postrzeganie imigracji i imigrantów jest odmienne w różnych krajach, co jest związane z odmiennosciami ich historii migracyjnych. Wspólnym dla nich wyzwaniem pozostaje zawsze jednak stopień ich otwartości narodowej wobec imigrantów.

Powszechność stosowania kategorii przynależności narodowej przyczynia się bowiem do tego, że postrzegamy siebie i innych głównie przez pryzmat kryteriów przynależności do konkretnego narodu (państwa narodowego) lub też do szerszej wspólnoty kulturowo-cywilizacyjnej (Radkiewicz 2019: 87–112; Ariely 2019: 775–778; Ścigaj 2012: 137–168). Te kryteria oraz ich hierarchie zmieniają się w czasie, co wynika z ewolucji losów historycznych danego społeczeństwa. W warunkach imigracji i sytuacji kontaktu z przedstawicielami innych narodów (kultur) mogą one ulegać uspojnieniu i być zredukowane do zestawu najbardziej wyrazistych cech, kiedy idzie o potrzebę utrzymania granic swojej wspólnoty narodowej (Eriksen 2013: 240).

W artykule nawiązujemy do różnych koncepcji przynależności narodowej (Larin 2010). Jedną z dominujących w literaturze koncepcji mówi o analitycznym i normatywnym jej podziale na tożsamość o charakterze etnicznym i obywatelskim (Roshwald 2016; Larin 2010: 449–455; Brubaker 1999: 59–67). Etniczny typ tożsamości grupowej jest rozumiany rozmaicie. Może on być skoncentrowany na cechach o charakterze biologicznym, takich jak pochodzenie rodzinne i/lub rasowe, ale bywa także rozumiany w zupełnie odmiennych kategoriach, takich jak kulturowych, obejmujących takie kryteria jak znajomość języka, kultury i obyczajów. Ten typ tożsamości jest przeciwstawiany przynależności obywatelskiej, która jest oparta na identyfikacji z akceptacją obowiązującego porządku prawnego i instytucji politycznych określonego państwa, traktowanego często jako wspólnota narodowa.

Podział ten jest stale dyskutowany w literaturze przedmiotu (Tabachnik 2019: 196–197). Zwraca się uwagę, że niesie on ze sobą analityczną przydatność pod warunkiem, że oba wyróżnione typy przynależności są traktowane bardziej jako krańce kontinuum niż jako opisy konkretnej rzeczywistości społecznej. Chodzi nie tyle o to, który naród jest bliżej lub dalej od danego krańca kontinuum, ile

o pokazanie tego, jak pochodzące z obu tych typów kryteria przynależności narodowej wzajemnie się ze sobą wiążą, jak zmieniają się one w czasie i jak są budowane na ich podstawie konkretne formy tożsamości narodowej (Roshwald 2016: 3). Dlatego też z jednej strony twierdzi się, że przyjmowanie cudzoziemców do społecznej wspólnoty narodowej może być postrzegane jako sprzeczne z koncepcją etniczną (etniczno-kulturową), która zakłada definiowanie migrantów jako „obcych”. I jak pokazują wyniki badań prowadzonych w różnych krajach świata, im bardziej etniczna wizja narodu oraz im więcej kryteriów jest wskazywanych jako istotne dla uznania kogoś za członka danego narodu, tym większa jest obserwowana niechęć wobec mniejszości narodowych i imigrantów (Grodecki 2021: 38). Z drugiej strony, cudzoziemcy mogą być w tym samym czasie traktowani jako użyteczni ze względu na zapotrzebowanie na ich pracę w kraju przyjmującym lub ze względów humanitarnych wyrażających solidarność z nimi, kiedy są potrzebującymi pomocy uchodźcami. Stąd obecność tych sprzecznych opinii o imigracji może prowadzić do zróżnicowanych koncepcji otwartości przynależności narodowej, łączących zarówno kryteria etniczne, jak i obywatelskie (Lindstam, Mader, Schoen 2021: 94).

Nawiązując do wspomnianego podziału na etniczną i obywatelską wizję przynależności narodowej wyróżniamy dwie grupy jej kryteriów, tj. kryteria przypisane (askryptywne) i osiągalne (por. Smith 2009: 29–43; Simonsen 2016; 2019). Pierwsza z nich obejmuje pochodzenie od rodziców, urodzenie się w danym kraju i zamieszkiwanie w nim przez większość swojego życia oraz podtrzymywanie dominującego wyznania religijnego. Tych kryteriów nie da się osiągnąć, jeżeli w ogóle ich się nie posiada. Konwersja religijna jest w zasadzie możliwa, ale badania sugerują, że większość badanych traktuje wyznanie religijne raczej jako stałą cechę jednostek. Z kolei kryteria osiągalne obejmują znajomość języka i posiadanie obywatelstwa danego kraju, poszanowanie prawa i lojalność wobec jego instytucji oraz znajomość kultury i historii. Są one generalnie możliwe do zdobycia w przewidywalnym czasie.

Ten podział kryteriów wyraża zróżnicowane aspekty przynależności narodowej, które możemy układać nie tylko na skali opozycji kryteriów przypisanych i osiągalnych, ale także jako tradycyjnych lub nowoczesnych, bądź niezależnych lub zależnych od woli jednostki. Możemy tutaj wykorzystać także rozróżnienie Stanisława Ossowskiego dotyczące dwóch modeli więzi społecznej (1966: 145–153), opierające się na podziale na kryteria substancjalne i konwencjonalne. Te pierwsze odnoszą nas do przynależności o charakterze predystynowanym, opartej na zasadzie biologicznego pokrewieństwa i cechach nabytych niezależnie od jednostki. Drugi zaś model oparty jest na regułach konwencji kulturowej, które zyskują na znaczeniu w społeczeństwach współczesnych.

Z perspektywy polskości do kryteriów o charakterze substancjalnym zaliczylibyśmy przede wszystkim warunek urodzenia się z rodziców o polskiej

narodowości oraz na polskim terytorium. Z kolei do kryteriów o charakterze konwencjonalnym zaliczylibyśmy przede wszystkim warunek autoidentyfikacji jako Polki lub Polaka, znajomość języka polskiego oraz polskiej kultury i historii, przestrzegania polskich obyczajów, zasług dla Polski, które zależą przede wszystkim od samej chęci i aktywności ludzi. Autoidentyfikacja, że jest się Polką (Polakiem), pozostaje sprawą czysto indywidualną, ale stanowi ona efekt oddziaływania innych kryteriów polskości. Takie warunki, jak wyznawanie wiary katolickiej, stałe zamieszkanie w Polsce i posiadanie polskiego obywatelstwa ma charakter konwencjonalny i instytucjonalny, choć są one w dużym stopniu przekazywane poprzez urodzenie się i przebywanie w określonym środowisku narodowym. Wiele kryteriów, które określamy tutaj jako konwencjonalne i kulturowe, nabiera z czasem w życiu społecznym aspektów substancjalnych, gdy na przykład mówimy o języku polskim jako „języku ojczystym” lub „języku rodzimym”, o wierze katolickiej jako tradycyjnym wyznaniu religijnym w naszym kraju (jako „wierze przodków”) lub o konieczności przestrzegania polskich obyczajów.

Kryteria narodowego inkluzywizmu w badaniach sondażowych z lat 1988, 1998 i 2018

Kryteria polskości w badaniach sondażowych z lat 1988, 1998 i 2018

W badaniu sondażowym na temat polskości oparliśmy się na następujących kryteriach przynależności narodowej: poczucie, że się jest Polakiem, posiadanie obywatelstwa polskiego, mieszkanie na stałe w Polsce, wiara katolicka, urodzenie się w Polsce, znajomość kultury i historii Polski, znajomość języka polskiego, posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej, szczególne zasługi dla Polski oraz przestrzeganie polskich obyczajów (o użyciu tych kryteriach w badaniach polskości – zob. Błuszkowski 2005: 125–128; Pierzchała 2011: 159–160; Ścigaj 2012: 393–395; Wysocki 2020: 195–198). Tworzą one razem określone warunki normatywne, którymi posługują się ludzie porządkujący przynależność własną i innych, wyznaczając tym samym „wyobrażone” granice swojej wspólnoty narodowej (Anderson 1997). W takiej perspektywie otrzymane przez nas wyniki dotyczące ważności poszczególnych kryteriów w sferze myślenia społeczeństwa polskiego stanowią empiryczną syntezę jednostkowych wskazań, które tworzą rodzaj funkcjonującej społecznej matrycy przynależności do narodu polskiego. Ich badanie może być więc traktowane jako przykład takiej analizy przynależności narodowej, które opiera się na rozważaniach dotyczących nastawień indywidualnych członków zbiorowości narodowej wobec swojej tożsamości zbiorowej (Bokszański 2005: 130–135). Dlatego staraliśmy się skupić tutaj na opisie realnych, społecznych wymiarów funkcjonowania polskiej wspólnoty narodowej w postaci deklarowanych warunków przynależności do niego,

a nie koncentrować się na sporach dotyczących rozumienia pojęcia narodu i tożsamości narodowej oraz sposobów ich kształtowania (Ścigaj 2012: 388).

Badani odpowiadając na pytanie w kwestionariuszu „Gdybyśmy mieli kogoś uznać za Polaka, to co byłoby Pana (i) zdaniem ważne, a co mnie ważne?” mieli określić ich ważność na skali począwszy od bardzo ważne, raczej ważne, raczej nieważne, zupełnie nieważne i skończywszy na trudno powiedzieć. Zmiany kryteriów polskości (tylko odpowiedzi „pozytywne” – razem bardzo ważne i raczej ważne) w latach 1988–2018 przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Społeczne kryteria polskości w latach 1988 – 1998 – 2018*

Lp.	„Gdybyśmy mieli kogoś uznać za Polaka, to co byłoby Pana (i) zdaniem ważne, a co mnie ważne?”	1988	1998	2018
1.	Poczucie, że jest się Polakiem	95	95	92
2.	Znajomość języka polskiego	91	94	93
3.	Posiadanie obywatelstwa polskiego	82	84	92
4.	Posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	81	79	81
5.	Znajomość kultury i historii Polski	79	86	88
6.	Przestrzeganie polskich obyczajów	78	82	85
7.	Mieszkanie na stałe w Polsce	66	70	80
8.	Urodzenie się w Polsce	63	63	71
9.	Szczególne zasługi dla Polski	51	53	42
10	Wiara katolicka	45	45	53

* Kryteria są uszeregowane według ich ważności z 1988 roku.

Źródło: Nowicka 1990: 64; *Społeczne kryteria polskości, 1988-1998-2008*. Warszawa, OBOP, październik 2008, s. 4–5, 7; wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018.

Porównanie tych kryteriów pokazuje z jednej strony stabilność ich pozycji w czasie, co pozwala mówić o trwałości społecznych zasad przynależności do naszej wspólnoty narodowej. Z drugiej strony, w sondażu z 2018 roku w porównaniu do poprzednich jego edycji miał miejsce wzrost znaczenia takich kryteriów, jak: posiadanie obywatelstwa polskiego, pochodzenie rodzinne, znajomość kultury i historii Polski, stałe zamieszkiwanie i urodzenie się na terytorium naszego państwa (Nowicka, Łodziński 2021: 75–86, 100–105). Były to więc te warunki, które miały charakter weryfikowalny, czy to w postaci posiadania polskiego obywatelstwa, odpowiedniej genealogii rodzinnej, ale także kompetencji kulturowej i związków z terytorium. Ich wyższe wartości zanotowane w 2018 roku mogły oznaczać, że polskość rozumiana jako poczucie własnej przynależności narodowej stała się wyraźniejszym i donioślejszym społecznie aspektem

tożsamości całego naszego społeczeństwa. Mogło ono wynikać z doświadczeń kryzysu migracyjnego z 2015 roku i wykreowanej wówczas świadomości zagrożenia przez „innych”, jak i polityki obecnego obozu rządzącego skierowanej na wzmocnienie polskiej tożsamości narodowej (Wysocki 2019: 135–137). Nie był to przypadek tylko naszego kraju, gdyż wzrost znaczenia kryteriów przynależności narodowej był zauważony zarówno w krajach europejskich, jak i w USA (Bieber 2018; Bonikowski, DiMaggio 2016: 952–953).

Kryteria uznania cudzoziemca za Polaka w badaniach sondażowych z lat 1988, 1998 i 2018

Główne dla naszej analizy pytanie sondażowe brzmiało następująco: „Jakie Pana(i) zdaniem warunki musiałyby koniecznie spełnić cudzoziemiec, aby go można było uznać za Polaka?”. Badany miał wymienić wszystkie, jego zdaniem, konieczne kryteria polskości korzystając z przedstawionej mu ich listy. Obejmowała ona następujące kryteria: uzyskać obywatelstwo polskie, mieszkać na stałe w Polsce, przyjąć wiarę katolicką, czuć się Polakiem (Polką), znać polską kulturę i historię, mówić dobrze po polsku, wejść w polską rodzinę, zasłużyć się szczególnie dla Polski, przestrzegać polskich obyczajów, urodzić się w Polsce, inne (jakie?) oraz odpowiedź: cudzoziemiec nie może być nigdy uznany za Polaka. W jego wyborach mogły uwidocznic się różnice wskazujące istotne dla respondentów kryteria polskości dla „samyh cudzoziemców” w porównaniu do tych, które odnoszą się do „samyh Polaków”. Przegląd wyników z trzech edycji badań przynosi tabela 2.

Możemy stwierdzić, że zasady inkluzywizmu polskiego społeczeństwa w wypadku uznania cudzoziemca za Polaka w badaniu z 2018 roku odwołują się przede wszystkim do otrzymania przez niego obywatelstwa polskiego, które w założeniu opiera się na spełnianiu licznych warunków, jak poczucie psychologicznej wspólnoty z naszym społeczeństwem, sprawnego komunikowania się w języku polskim i zamieszkania na stałe w naszym kraju. Potencjalnemu kandydatowi na Polaka (Polkę) stawiano więc dosyć wysokie wymagania, które były związane przede wszystkim z jego (jej) aktywnym uczestnictwem w życiu wspólnoty narodowej.

Ten układ kryteriów jest w ogólnym zarysie podobny do wskazań dotyczących ogólnie polskości (patrz tabela 1). Możemy jednak zauważyć między nimi różnice, które dotyczą zdecydowanie wyższych pozycji kategorii „mieszkania na stałe w Polsce” i warunków dotyczących posiadania kompetencji kulturowych, czyli znajomości języka i kultury polskiej. Wysoka ranga warunku terytorialnego oznaczającego praktyczne, życiowe związanie się z Polską bez wskazywania na jakikolwiek jego związek etniczny lub rodzinny z naszym krajem może świadczyć o względnie dużej społecznej gotowości do przyjęcia „innych” (por. Bauböck 2020: 367–368).

Tabela 2. Kryteria uznania cudzoziemca za Polaka w latach 1988 – 1998 – 2018 (w %)*

Lp.	Kryteria uznania za Polaka	1988	1998	2018
1.	Uzyskać obywatelstwo polskie	71	68	67
2.	Czuć się Polką/Polakiem	67	64,5	53
3.	Mówić dobrze po polsku	54	50,4	51
4.	Znać polską kulturę i historię	49	47	47
5.	Przestrzegać polskich obyczajów	47	40,4	44
6.	Mieszkać na stałe w Polsce	41	44,7	53
7.	Wejść w polską rodzinę	34	29,6	29
8.	Urodzić się w Polsce	18	20,9	20
9.	Zasłużyć się szczególnie dla Polski	24	16,4	9
10.	Przyjąć wiarę katolicką	16	16,4	16
11.	Cudzoziemiec nie może być nigdy uznany za Polaka	11	5,6	11
12.	Inne	2	1,5	1

*Tylko odpowiedzi pozytywne wskazujące na dane kryterium.

Źródła: wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018; Nowicka 1990: 64; Nowicka, Łodziński 2001: 69.

W badaniu z 2018 roku najmłodszy wiekiem respondenci (w wieku 16–24 lata) względnie częściej niż inne kategorie wiekowe wybierali warunek posiadania obywatelstwa polskiego i urodzenia się w naszym kraju, a najstarsi wiekiem (powyżej 65 roku życia) – na konieczność wejścia w polską rodzinę i przyjęcia wiary katolickiej. Z kolei respondenci z wyższym wykształceniem częściej niż pozostali badani decydowali się na warunek obywatelstwa, mieszkania na stałe w Polsce, psychologiczne związanie się z polskością, mówienie po polsku i znajomość historii i kultury polskiej, a także najrzadziej optowali za nieprzyjmowaniem do polskiej wspólnoty narodowej cudzoziemców. Z kolei badani o wykształceniu podstawowym częściej zwracali uwagę na warunek przyjęcia wiary katolickiej, a względnie najrzadziej na warunek obywatelstwa polskiego i mieszkanie na stałe. Ta kategoria badanych względnie częściej niż inni popierała opinię, że cudzoziemiec nigdy nie może zostać Polakiem.

Spojrzenie na warunki dopuszczenia cudzoziemca do polskiej wspólnoty narodowej z perspektywy trzech dekad badań wskazuje, że postawy badanych Polaków zasadniczo się nie zmieniły w długim okresie między 1988 rokiem, gdy imigracja była niezwykle rzadka, a 2018 rokiem, kiedy to imigracja stała się odczuwalnym faktem społecznym. Najważniejszym elementem pozostaje nadal uzyskanie przez cudzoziemca obywatelstwa polskiego (głosowało na nie zawsze ponad dwie trzecie respondentów), ale widoczny jest za to spadek znaczenia kryterium samoidentyfikacji narodowej z 67% w 1988 roku do 53%

w 2018 roku (a więc o 14%). Może to być świadectwem inkluzywności opierającej się raczej na podstawach społecznych, nie zaś tożsamościowych, co może potwierdzać także wzrost o 12% znaczenia kryterium zamieszkiwania na stałe w Polsce między 1988 rokiem a rokiem 2018. Stałą ważność zachowują kryteria kulturowe (począwszy od znajomości języka polskiego poprzez znajomość historii i kultury polskiej i przestrzeganie obyczajów aż do wiary katolickiej), natomiast zmniejszyło się znaczenie zasług dla Polski (o 15%) oraz w nieco mniejszym stopniu wejścia w polską rodzinę (o 5%). W 2018 roku, jak w 1988 roku, identyczny odsetek (11%) badanych nie dopuszczał możliwości uznania cudzoziemca za Polaka w żadnym przypadku. Największa otwartość na cudzoziemców została zanotowana w badaniu z 1998 roku, co możemy wyjaśniać cechami specyficznej sytuacji naszego kraju w tej dekadzie, związanymi z dążeniami do członkostwa w świecie zachodnim i jego organizacjach (NATO i UE), co wiązało się z przyjmowaniem głównych jego wartości związanych z demokracją i otwartością kulturową (Ścigaj 2012: 98–99).

W naszych sondażach zwróciliśmy także uwagę na problem odróżnialności fenotypicznej cudzoziemca, tj. koloru jego skóry, stanowiącego przykład „obcego skrajnego” (Nowicka 2011: 130–131). Temu celowi służyły odpowiedzi na pytanie: „Gdyby chodziło o cudzoziemca o innym kolorze skóry, to czy uznał(a) by Pan(i) go za Polaka, gdyby spełniał wszystkie inne wymienione przez Pana(ią) warunki?” (tabela 3).

Tabela 3. Uznanie cudzoziemca o innym kolorze skóry za Polaka w latach 1988 – 1998 – 2018 (w %)

Lp.	Pytanie: A gdyby chodziło o cudzoziemca o innym kolorze skóry, to czy uznał(a)by go Pan(i) za Polaka, gdyby spełnił wszystkie wymienione przez Pana(ią) warunki?	Rok		
		1988	1998	2018
1.	Tak	70	80,6	68
2.	Nie	18	13,6	23
3.	Trudno powiedzieć	12	5,8	10

Źródła: wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018; Nowicka, Łodziński 2001: 99.

W polskim społeczeństwie istnieje więc stale kategoria osób, dla których odmienność fenotypiczna (wyrażana w badaniu przez określenie „cudzoziemiec o innym kolorze skóry”) stanowi wyzwanie, mimo spełnienia przez taką osobę wszystkich oczekiwanych przez nich warunków integracji w społeczeństwie polskim. Stopień odrzucenia zwiększył się w 2018 roku, kiedy to prawie jedna czwarta badanych nie zaakceptowałaby takiej osoby. Może to świadczyć o pewnej zamkniętości na określone grupy pochodzenia cudzoziemców, mimo

przeważającej jednak tendencji do otwartości na „innych” w społeczeństwie polskim (por. Jaskułowski 2021; Balogun 2020; Switat 2018).

Podsumowując, oczekiwane przez badanych warunki przynależności cudzoziemca do wspólnoty narodowej Polaków są z jednej strony podobne do tych, które były formułowane jako warunki polskości wobec Polaków, których przynależność narodowa nie może być kwestionowana. Z drugiej strony hierarchia oraz społeczne znaczenie tych warunków w obu sytuacjach różnią się znacznie. Badani, jak sądzimy, inaczej postrzegają przynależność narodową „znanych Polaków” oraz tych osób, które są formalnie cudzoziemcami, ale do członkostwa w polskim społeczeństwie aspirują. I w tym ostatnim przypadku wskazane przez badanych kryteria wskazują im drogę do uzyskania członkostwa w naszym narodowo określonym społeczeństwie, na której pada nacisk na ich obywatelski i społeczno-kulturowy charakter, a więc na warunki o przeważającym konwencjonalnym charakterze.

Wzory uznania cudzoziemca za Polaka w badaniu sondażowym z 2018 roku

W badaniu sondażowym prosiliśmy badanych o ich ocenę wagi dziesięciu warunków (znanych już z tabeli 2), jakie ich zdaniem powinien spełnić cudzoziemiec, aby można go było włączyć do kategorii „Polak”. Podjęliśmy następnie próbę uproszczenia tych odpowiedzi i sprowadzenia ich do mniejszej liczby bardziej uogólnionych czynników – typów wzorów inkluzywizmu narodowego. Opierając się na danych z 2018 roku wykorzystaliśmy w tym celu procedurę analizy czynnikowej (tabela 4)².

Przeprowadzona analiza czynnikowa wykazała istnienie czterech wzorów uznania przynależności cudzoziemca do naszego społeczeństwa. Pierwszy z nich, określany jako „kulturowy Polak”, był rozbudowany i łączył kryteria przestrzegania polskich obyczajów, znajomości polskiej historii i kultury,

² W najbardziej ogólnym rozumieniu analiza czynnikowa służy do badania struktury relacji (związków korelacyjnych) między wieloma zmiennymi, które reprezentują zróżnicowanie jednostek poddanych badaniu statystycznemu (takich jak np. w tym wypadku pojedynczych osób – respondentów) (Górnica 1998: 88–89). W wypadku analizy czynnikowej nie dysponujemy już dostępem do danych z lat 1988 i 1998, dlatego mogliśmy przeprowadzić podstawową analizę czynnikową na podstawie rezultatów jedynie sondażu z 2018 roku. W badaniu z 1998 roku staraliśmy się wykorzystać analizę czynnikową do pokazania różnorodności postaw wobec integracji cudzoziemców w społeczeństwie polskim. Pokazała ona nam trzy takie typy wzorów integracji – tj. „otwartej na integrację”, „umiarkowanej integracyjnej” i „zamkniętej”. Była ona jednak oparta na zupełnie innym zestawie pytań i sposobie liczenia niż w obecnym artykule, gdyż były w niej uwzględnione odpowiedzi na pytania o osiedlanie się cudzoziemców Polsce, małżeństwa mieszane oraz czy przyjazd cudzoziemców może być przyczyną negatywnych zjawisk w kraju (Nowicka, Łodziński 2001: 144, 150–151).

samoidentyfikacji i mówienia po polsku (wysokość współczynników korelacji między nimi wahała się od 0,698 do 0,559). Drugi czynnik, „integracyjny”, łączył warunek mieszkania na stałe w naszym kraju oraz otrzymania polskiego obywatelstwa (wysokość współczynników korelacji między tymi warunkami wynosiła od 0,606 do 0,507). Wspólne było dla tych czynników wysokie odrzucenie braku możliwości uznania cudzoziemca za Polaka (odpowiednio współczynniki korelacji wynosiły: -0,401 oraz -0,656). Mimo nakładania wysokich wymagań kulturowych lub formalnych cudzoziemcowi nie pojawiły się w nich warunki genealogicznej (rodzinnej) przynależności do naszego społeczeństwa.

Tabela 4. Wyniki analizy czynnikowej dla kryteriów uznania cudzoziemca za Polaka*

Lp.	Kryteria	Czynnik I: kulturowy Polak	Czynnik II: integracyjny	Czynnik III: lojalnościowy tradycjonalizm	Czynnik IV: prawo ziemi i pochodzenia
1.	Przestrzegać polskich obyczajów	0,698	0,068	0,055	0,082
2.	Znać polską kulturę i historię	0,695	0,065	0,188	0,001
3.	Czuć się Polką/Polakiem	0,617	0,238	0,027	-0,071
4.	Mówić dobrze po polsku	0,559	0,302	0,021	0,053
5.	Uzyskać obywatelstwo polskie	0,351	0,597	-0,023	0,118
6.	Mieszkać na stałe w Polsce	0,122	0,606	0,032	0,177
7.	Przyjąć wiarę katolicką	0,108	0,069	0,739	-0,204
8.	Wejść w polską rodzinę	0,093	0,257	0,366	0,413
9.	Zasłużyć się szczególnie dla Polski	0,064	-0,063	0,681	0,258
10.	Urodzić się w Polsce	-0,066	0,207	0,007	0,799
11.	Cudzoziemiec nie może być nigdy uznany za Polaka	-0,401	-0,656	-0,053	-0,090
12.	Inne	-0,377	0,507	0,085	-0,450

* Czynniki wyodrębniane metodą głównych składowych. Metoda rotacji – Varimax z normalizacją Kaisera. Odsetek wyjaśnianej wariancji po rotacji w przypadku czynnika I wynosi 17,78%, czynnika II – 14,05%, czynnika III – 9,96% i czynnika IV – 9,89%.

Oba te wzory wskazują na stosunkowo wysoki inkluzywizm narodowy. Oczekuje się bowiem od cudzoziemca albo spełnienia konwencjonalnych warunków kulturowych dotyczących kwestii społecznego funkcjonowania w naszym kraju (co jest związane z oczekiwaniami, że będzie on posługiwał się językiem polskim i posiadał znajomość naszego kulturowo-obyczajowego zaplecza oraz poczuwał się do emocjonalnego związku z Polską) albo też spełnienia głównych warunków obywatelskiej integracji, tj. mieszkania na stałe i uzyskania naszego obywatelstwa. Oba te czynniki łączy także wysokie poparcie dla możliwości wejścia cudzoziemca w obręb naszego społeczeństwa.

Trzeci czynnik, „lojalnościowy tradycjonalizm”, grupował kryteria wyznawania wiary katolickiej i szczególnych zasług dla Polski (współczynniki korelacji między nimi wahały się od 0,739 do 0,681). I czwarty czynnik, „prawo ziemi i pochodzenia”, łączył warunek urodzenia się w naszym kraju z kryterium wejścia w polską rodzinę (współczynniki korelacji między nimi wahały się od 0,799 do 0,412). O ile w tym pierwszym wypadku uznanie cudzoziemca za Polaka wiąże się z jego indywidualnymi decyzjami, czyli konwersją religijną (jeśli taka będzie potrzebna, gdyż mogą być cudzoziemcy wyznający taką samą wiarę) i poświęceniem się dla naszego kraju, o tyle w wypadku drugiego czynnika mamy do czynienia z kryteriami niezależnymi od działań jednostki, a więc o charakterze substancjalnym, które tworzą praktycznie zaporową barierę dla wejścia cudzoziemca w polskie społeczeństwo. W wypadku tych dwóch czynników mamy do czynienia z poparciem poglądu, że cudzoziemiec nigdy nie może zostać uznany za Polaka. Możemy się doszukiwać podstawy takiej postawy w definiowaniu polskiej narodowości jako niezmiennej i „przyrodzonej” przynależności. Możemy dopuszczać jednak w tym wypadku także taki typ przynależności, który opiera się na uznaniu odrębnych granic swoich tożsamości narodowych.

Przedstawione wyżej wzory uznawania cudzoziemca za Polaka wskazują na społeczną dostrzegalność procesów imigracji do Polski. Są one jednak obecnie słabo zróżnicowane ze względu na zmienne społeczno-demograficzne. Widać w nich jednak rozpiętość między koncepcjami uznawania jego przynależności do naszego społeczeństwa począwszy od obywatelskiej i kulturowej, a skończywszy na etnicznej, co także potwierdzają analizy prowadzone w ramach Europejskiego Badania Wartości EVS (Grzymała-Kazłowska, Ziółkowska 2021: 142–150). Można więc mówić o różnorodnych perspektywach postrzegania wzorów przynależności narodowej członków społeczeństwa polskiego, odchodząc od binarnej kategoryzacji na zamknięte lub otwarte społeczeństwo polskie wobec imigrantów. Rozmaitość form społecznego inkluzywizmu narodowego nie jest bowiem rzadkością. W większości krajów mamy do czynienia bowiem z rywalizującymi narracjami dotyczącymi kryteriów przynależności, a współczesna globalizacja, migracje i rosnąca różnorodność etniczna współczesnych społeczeństw podnosi jeszcze mocniej wagę kwestii tożsamości narodowych (Ariely 2019: 765–768).

Warunki uznania cudzoziemca za Polaka na podstawie badań jakościowych

Pogłębienie analizy sondażowej przynosi jakościowa część naszych badań. Nasze wywiady przynoszą bowiem ilustrację analizowanych wyżej kryteriów i inkluzywizmu narodowego, choć pamiętajmy, że były one ograniczone jedynie

do osób z wyższym wykształceniem mieszkających w Warszawie i jej okolicach. Problemy integracji cudzoziemca w społeczeństwie polskim wzbudzały wśród rozmówców duże zainteresowanie, choć były one uznawane przez nich za trudne i wymagające refleksji. W pierwszej kolejności w wywiadach padało ogólne pytanie: „Czy sądzisz (Pan/i), że cudzoziemiec może się stać Polakiem?”. I wszyscy spośród naszych rozmówców bez wahania odpowiedzieli pozytywnie, dodając jednocześnie, że nie widzą dla tego procesu przeszkód. Ten typ reakcji możemy potraktować jako przejaw deklaratywnej postawy inkluzywizmu narodowego przedstawicieli wielkomięjskiej inteligencji w Polsce, co można zauważyć w następujących wypowiedziach:

Moim zdaniem tak. Według mnie bycie Polakiem nie wiąże się tylko z urodzeniem na terenie Polski. Jeśli ktoś jest obcokrajowcem, ale mieszka w naszym kraju, uczy się tu lub pracuje i płaci podatki, kiedy czuje, że to jest jego kultura, szanuje nasze tradycje i historię, a do tego nie wyobraża sobie życia w innym miejscu na Ziemi, to nie powinno być przeciwskazań, żeby nazywał siebie Polakiem. Tak jak mówiłam, kwestia indywidualna [W20].

Cudzoziemiec musi czuć, że jest Polakiem, znać realia w jakich żyjemy, no i dobrze, żeby mówił chociaż trochę po polsku [W18].

Młoda rozmówczyni, zapytana wprost przez badacza o ewentualne stanie się Polakiem przez cudzoziemca, przyznaje:

Niby tak nigdy wcześniej się nad tym nie zastanawiałam głębiej, dłużej – [i zaraz kontynuuję] – ale myślę, że tak, jeśli ma tutaj przyjaciół, pracę i rodzinę hmm w sumie jak ma rodzinę to pewnie i wtedy ma obywatelstwo. Hmm, jeśli żyje tutaj jak każdy inny Polak to pewnie może zostać Polakiem [W7].

Przyjrzyjmy się także innemu fragmentowi rozmowy badacza z rozmówcą:

Badacz (B): Czy według Ciebie cudzoziemiec może zostać Polakiem?

Rozmówca (R): *Tak, w sensie, nie wiem do końca, czy mówisz tutaj od tej strony prawnej czy od tej strony ludzkiej?*

B: Bardziej od tej strony ludzkiej.

R: *Uważam, że tak, świat jest teraz jak jedno wielkie państwo, może z pewnymi wyjątkami, ale prawda jest taka, nie ma większego problemu, żeby przedostać się z jednego końca świata na drugi, więc o ile ta osoba chce być Polakiem, chce się czuć Polakiem, to nie uważam, żebym miała mieć z tym jakiś problem. Języka można się nauczyć, tradycji, kultury, wszystkiego można się dowiedzieć, więc myślę, że bardzo łatwo jest teraz zmienić narodowość w takim sensie, jakby ludzkim, bo wystarczy, że dużo się na temat tej narodowości dowiesz, gdzieś tam wesprzesz ten kraj [W17].*

Warto zwrócić uwagę w cytowanej rozmowie na rozróżnienie punktu widzenia „prawnego” (czyli instytucjonalnego, wyrażającego w nadaniu obywatelstwa) i „ludzkiego”. W tym drugim wypadku chodziło o postawy ludzi, ich

akceptację sytuacji włączenia do narodu polskiego cudzoziemca mieszkającego wśród etnicznych Polaków, pracującego tu dla dobra wszystkich mieszkańców. Dopuszcza się również możliwość przemian tożsamościowych konkretnej osoby.

To rozróżnienie odzwierciedla także dwie najbardziej istotne płaszczyzny bycia uznanym za Polaka. Nie zawsze bowiem udana integracja społeczna wiąże się ze zmianą tożsamości narodowej, a co więcej – nie musi ona wymagać zmiany samoidentyfikacji narodowej. Społeczeństwo wielokulturowe, do formy którego zmierza nasz kraj, nie zakłada, że społeczeństwo to powinno się składać tylko z etnicznych Polaków, którzy zapewne pozostaną liczbową większością nadającą ton głównym wzorom kulturowym i politycznym, ale będzie ono akceptować kulturową odmienność zarówno prawnie uznanych mniejszości narodowych i etnicznych, jak i osiedlających się w Polsce migrantów (cudzoziemców). Zatem zmiana statusu prawnego takiego cudzoziemca na obywatela nie musi się wiązać ze zmianą jego (jej) narodowej tożsamości.

W trakcie wywiadów kryterium obywatelstwa prawie w ogóle się nie pojawiało w wypowiedziach badanych jako wymóg uznania cudzoziemca. Ten zaskakujący brak mówi nam o kryjących się za tym warunkiem treściach. Sądzimy, że wynika to z przekonania, że jeżeli cudzoziemiec otrzymał już polskie obywatelstwo, to z pewnością nie jest on przypadkowym migrantem, lecz zaakceptowanym społecznie, kulturowo zintegrowanym i kompetentnym oraz prawnie uznanym członkiem naszego państwa i społeczeństwa. W wywiadach rozważany był także dylemat relacji kryterium obywatelstwa z warunkami kulturowymi i psychologicznymi:

Oczywiście w ujęciu prawnym może [chodzi o posiadanie polskiego obywatelstwa – E.N., S.Ł], ale myślę, że to zależy od konkretnego przypadku – czy jest to jedynie oficjalne nadanie obywatelstwa i niewiele więcej za tym idzie, czy ktoś rzeczywiście czuje się prawdziwie związany z Polską i idą za tym jakieś emocje. To może być jakiś odległy przodek pochodzący z Polski bądź moim zdaniem jakaś więź emocjonalna wiążąca z Polską. Niekoniecznie muszą za tym iść racjonalne argumenty. bo ta polskość ma dla mnie dwa wymiary – oficjalnoformalny i osobisty [W10].

W tym myśleniu widać również ślady historycznych źródeł powstania i kulturowej ewolucji definiowania instytucji obywatelstwa w sytuacji braku państwowości polskiej w XIX wieku (Zarycki, Smoczyński, Warczok 2022: 275–282). Niektórzy badani – nie przywołując posiadania polskiego obywatelstwa jako warunku i sensu bycia Polakiem – podkreślali wagę obywatelstwa jako kryterium integracji cudzoziemca przytaczając znaną im procedurę otrzymywania obywatelstwa Wielkiej Brytanii. Optowali oni za tym, aby w Polsce obowiązywała brytyjska zasada mieszkania na określony czas w tym kraju oraz pomyślnego zdania egzaminów z języka angielskiego, znajomości prawa oraz historii i kultury tego kraju. I na takiej właśnie zasadzie cudzoziemiec w Polsce

mógłby zostać zaakceptowany jako uczestnik polskiej wspólnoty narodowej bez dotykania kwestii jego etnicznej (narodowej) tożsamości rozumianej w kategoriach psychologicznych.

U niektórych badanych pojawiła się wprost wątpliwość dotycząca sensu stania się przez cudzoziemca Polakiem. W opiniach tych badanych również zdobycie polskiego obywatelstwa nie czyni w istocie cudzoziemca Polakiem. Może on zostać zaakceptowany jako wartościowy obywatel naszego państwa, mimo że pozostaje traktowany jako przedstawiciel innej wspólnoty etnicznej (narodowej). Były wyrażane także opinie, że cudzoziemiec Polakiem w zasadzie może się stać tylko „na papierze”:

Na papierze tak. W większości na papierze. Myślę, że są to Polacy tacy na papierze. Tak? A czy oni później się uczuciowo jakoś wiążą z tą Polską [W37].

A więc Polakiem etnicznym można się stać, jak to pojmują badani, dzięki własnym decyzjom, zaangażowaniu w budowanie związków z polskim społeczeństwem, jego normami i kulturą:

Tak jak powiedziałem, jest tu wiele osób, które tu przyjechały i są lepszymi Polakami, niż ktoś kto się urodził. Bardziej czują się Polakami niż osoba, która tu się urodziła [W18].

W wywiadach dominują więc warunki osiągalne (konwencjonalne), które nie mają przyrodzonego charakteru, jak miejsce urodzenia lub określone, narodowe pochodzenie rodzinne. Stawia się raczej na wymogi związane z samookreśleniem narodowym, postawy lojalności i poczucia związku z polską wspólnotą narodową, znajomością jej języka, kultury i historią. Często element własnej decyzji, poczucia więzi psychicznej jest podkreślany jako najważniejszy:

Bo może się nim czuć. Widzisz, to cały czas się do tego sprowadza. Do tego co czujesz, co jest dla ciebie ważne. Jeżeli cudzoziemiec dodatkowo uważa się za Polaka, bo tu mieszka, mówi po polsku, bo może ma tu rodzinę, a może miłość jego życia jest Polką czy Polakiem, a może tu przyjechał i mu się tu spodobało. No nieważne, jaki jest ten powód, naprawdę. Dla mnie ważne jest to, żeby on czuł się tym Polakiem, żeby chciał się nim nazywać i żeby chciał być za niego uważany [W1].

W wywiadach powtarzał się wątek uznania starań takiej osoby na rzecz poznania historii, kultury, obyczajów, a zwłaszcza języka, które zbliżały ją do polskości. Wskazywałoby to na jej zainteresowanie i emocjonalne zaangażowanie w proces integracji, który nawet można byłoby potraktować jako rodzaj zasług dla Polski. Wśród kulturowych warunków, których oczekivalibyśmy od przyjmowanego cudzoziemca w ogóle nie pojawiła się kwestia wyznawanej religii (katolicyzmu). Warunek ten w ogóle nie występuje w spontanicznych wypowiedziach, co wskazuje na brak skojarzeń wizji harmonijnego współżycia oraz poczucia psychologicznej więzi z podobieństwem w sferze religii. Polakiem

(zarówno w sensie etnicznym, jak i społecznym) może być równie dobrze, jeśli spełnia poprzednio wymienione warunki, także muzułmanin. Kiedy wzbudzaliśmy wśród rozmówców refleksję o kryterium „szczególnych zasług dla Polski” jako jednego z warunków przynależności cudzoziemca do polskiej wspólnoty narodowej, okazywało się, że cudzoziemiec, który może się takimi zasługami pochwalić, często był wskazywany jako najlepszy „kandydat na Polaka”. Niektórzy z rozmówców byliby skłonni nawet takiej osobie pośmiertnie przyznać obywatelstwo polskie, które jest w tym przypadku traktowane jako rodzaj honorowej i narodowej nagrody.

Jedno z końcowych pytań wywiadu dotyczyło akceptacji jako Polaka osoby różniącej się cechami fenotypicznymi od osoby tradycyjnie wizualizowanej jako Polak (Polka). Badani udzielili tutaj zdecydowanych odpowiedzi akceptujących. Nikt z naszych rozmówców nie podawał w wątpliwość takiej możliwości i wszyscy jednomyślnie podkreślali, że „kolor skóry tu nic nie ma do rzeczy”. Na pytanie badacza: „Czy uważasz, że nawet jeśli ktoś ma inny kolor skóry i inne zwyczaje niż my – to czy taką osobę też możemy uważać za Polaka?” rozmówca odpowiedział bez wahania:

Oczywiście. Mam kolegę, który jest czarnoskóry, ale urodził się w Polsce, tu się wychował, mówi po polsku, jego matka jest Polką. Kolor skóry nie czyni go mniej polskim. Przestrzega tych norm [W67].

Najważniejszy wniosek, który rysuje się przy porównaniu wyników badania sondażowego i jakościowego, dotyczy określenia społecznych wymagań wobec uznawania cudzoziemców za Polaków, czyli za członków polskiego narodu. Jeden z kierunków odpowiedzi sugerowałby drogę asymilacji narodowej, czyli przejście przez nich polskiej tożsamości narodowej. Z kolei drugi kierunek odpowiedzi poszukiwałby źródeł ich akceptacji w umiejętności społecznego obcowania i zgodnego współdziałania z innymi w naszym społeczeństwie. Wywiady wskazują na to, że ta akceptacja cudzoziemca nie wymaga od niego transformacji w „rdzennego Polaka”. Nacisk pada raczej na respektowanie przez niego norm prawnych i obyczajowych, szacunku dla kultury i historii naszego narodu, w obrębie którego osoba decyduje się na zamieszkanie na stałe, a także opanowanie języka polskiego na takim poziomie, aby umożliwiał on codzienne komunikowanie się.

Podsumowanie

Powtarzane trzykrotnie w ciągu trzech dekad badania sondażowe, jak i badanie jakościowe przeprowadzone w 2019 roku dostarczają z jednej strony ogólniejszej refleksji o naturze myślenia członków społeczeństwa polskiego

o kryteriach przynależności narodowej, a z drugiej strony o jego otwartości wobec osób o innej tożsamości narodowej i państwowej. Stopień inkluzywizmu lub ekskluzywizmu wobec innych stanowi obecnie, jak pokazuje nasza analiza, istotny wymiar naszej tożsamości zbiorowej. Jej zasady i przypisywana ważność różnym jej kryteriom nie są już traktowane jako przedmiot hipotetycznych rozważań, lecz mają znaczenie aplikacyjne.

W artykule próbowaliśmy odpowiedzieć na trzy pytania związane z tym zagadnieniem. Pierwsze z nich dotyczyło warunków przynależności cudzoziemca do naszego społeczeństwa narodowego. Spojrzenie z perspektywy badań przeprowadzanych w okresie ponad trzech dekad (między latami 1988 a 2018) pokazuje z jednej strony względną stałość układu kryteriów jego dopuszczenia, a z drugiej zachodzące w niej zmiany. Najważniejszymi elementami pozostawało uzyskanie obywatelstwa polskiego (na które stale głosowało zawsze ponad dwie trzecie respondentów) oraz znajomość języka polskiego i kryterium samoidentyfikacji narodowej (czyli czuć się jako Polak/Polka), którego znaczenie jednak w tym okresie wyraźnie spadło. Może to być dowodem na znaczenie szerszego doświadczania zjawiska imigracji do Polski i potrzeby wprowadzenia bardziej wymagających, instytucjonalnych i weryfikowalnych dowodów na związanie się cudzoziemca z naszym krajem, o czym może świadczyć przede wszystkim wzrost wagi warunku zamieszkiwania na stałe w Polsce.

Dodajmy również, że kryteria uznania obecności cudzoziemca w naszym społeczeństwie są odmiennie postrzegane przez badanych w porównaniu do tych, które są kierowane wobec Polaków. Choć są one oparte na tej samej grupie kryteriów przynależności, to ich kategoryzowanie, układ oraz przypisywane im znaczenia są zdecydowanie inne. Są one wyrażane w kategoriach stawania się członkiem szerszego polskiego społeczeństwa niż jego statycznym „byciem”. Badani traktują je w wypadku cudzoziemca bardziej jako formę weryfikacji dochodzenia przez niego do uznanego członkostwa niż jako „stan rzeczy” lub zestaw cech, które cudzoziemiec powinien już posiadać.

Po drugie pytaliśmy o to, czy warunki te tworzą jednolity wzór, czy też pozostają zróżnicowane ze względu na kierowane wobec cudzoziemca wymagania? Opinie badanych o formach jego członkostwa w polskim społeczeństwie są formułowane w różny sposób. Charakteryzują się one zmiennym układem kryteriów jego przynależności i formułowanych wobec niego oczekiwaniami, począwszy od warunków integracyjnych zwracających uwagę jego podobieństwo pod względem społeczno-kulturowym i uzyskaniu obywatelstwa polskiego („bycia jednym z nas”), a skończywszy na warunkach urodzenia się w rodzinie polskiej i na terytorium naszego kraju. Pozwala nam to mówić o zróżnicowanych wzorach otwartości przynależności narodowej odchodząc od prostej kategoryzacji mówiącej o społeczeństwie otwartym versus społeczeństwo zamknięte.

Uzyskane przez nas wyniki obu typów badań dowodzą również, że dominującymi warunkami decydującymi o przynależności cudzoziemca w polskim społeczeństwie pozostają te, które opierają się na kryteriach konwencjonalnych, czyli zasadach instytucjonalnych oraz czynnikach psychologicznych i kulturowych związanych z naciskiem na umiejętność zgodnego życia w naszym kraju. Najpełniejszym ich wyrazem jest otrzymanie przez cudzoziemca obywatelstwa polskiego i wola stania się członkiem naszego społeczeństwa. Mogą mu w tym pomóc zdobyte kompetencje kulturowe i językowe oraz zamieszkanie na stałe w Polsce, umożliwiające mu uczestnictwo w życiu zbiorowym. Kryteria te są szczególnie popierane przez, co pokazało badanie sondażowe z 2018 roku, osoby młode i w średnim wieku, posiadające wyższe wykształcenie.

Po trzecie, opinie badanych o uznaniu cudzoziemca za Polaka nie tyle zwracają uwagę na konieczność dokonania przez niego konwersji narodowej i zmiany identyfikacji etnicznej, ile na uzyskanie odpowiednich kompetencji kulturowo-językowych oraz świadomość trwałego związania się z polskim społeczeństwem (co potwierdziły nasze wywiady). Rozmówcy skłaniali się do takiego inkluzywnego postrzegania przynależności poprzez wspólne dzielenie się wartościami społeczeństwa niż zwracaniem uwagi na jego odmienne pochodzenie narodowe (etniczne). Ta droga akceptacji cudzoziemca w ramach społeczeństwa polskiego bez jego narodowej konwersji pozostaje w naszym przekonaniu najgłębszą podstawą otwartości na innych. Taka osoba określana jako narodowo odrębna jest akceptowana jako nasz sąsiad, współpracownik, przyjaciel, a nawet jako członek rodziny. W ten sposób ktoś, kto nie jest etnicznym Polakiem (Polką), pozostaje uznanym jako jeden lub jedna z nas w sensie społecznym, gdyż funkcjonuje z pełną akceptacją w życiu społecznym.

Z perspektywy teoretycznej otrzymane przez nas wyniki potwierdzają obecność, podobnie jak i w innych krajach europejskich, zróżnicowanych wizji otwartości narodowej przyjmowania imigrantów. Trudno mówić jeszcze o dominacji którejś z wyróżnionych przez nas koncepcji, gdyż zależy ona tak od rozwoju sytuacji migracyjnej w naszym kraju i polityki państwa na tym polu, jak i uwarunkowań międzynarodowych. Nawiązując do rozważań o etnicznym i obywatelskim typie przynależności podkreśliłyśmy w tym miejscu wagę konieczności spełnienia przez cudzoziemca warunków instytucjonalno-kulturowych. Nie mają one w oczach naszych badanych charakteru etnicznego (czy też substancjalnego), kierują one bowiem uwagę na stopniowe nabywanie przez niego umiejętności zgodnego funkcjonowania w polskim otoczeniu i świadomości w nim zakorzenienia. A otrzymanie przez niego obywatelstwa polskiego nie jest postrzegane jedynie jako czysta decyzja instytucjonalna, lecz jako końcowy etap społecznego związania z naszym krajem.

Otrzymane przez nas wyniki mogą świadczyć także o tym, że na płaszczyźnie postaw i wartości społeczeństwo polskie zmierza ku modelowi nowoczesnej

wielokulturowości. Od końca II wojny światowej i zmiany granic państwowych stanowiło ono bowiem prawie idealny etniczny monolit, liczący mniej niż 4% ludności identyfikującej z innymi niż polska wyborami narodowymi. Choć dawny model wielokulturowości polskiego społeczeństwa odszedł bezpowrotnie w przeszłość, to trwająca imigracja do naszego kraju, wzmocniona jego członkostwem w Unii Europejskiej, rodzi warunki rosnącej na naszych oczach wielokulturowej wspólnoty państwa polskiego, co wyraża się także w nowych formach myślenia o otwartej formule polskiego społeczeństwa (Pędzwiatr 2022: 39).

Bibliografia

- Adamski, Krzysztof J. 2020. *Adaptacja i postrzeganie imigrantów w państwach europejskich. Studium porównawcze*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Anderson, Benedict. 1997. *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*. Przekład Stefan Amsterdamski. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Ariely, Gal. 2019. The nexus between globalization and ethnic identity: A view from below. *Ethnicities*, 19, 5: 763–783. DOI: 10.1177/1468796819834951.
- Balogun, Bolaji. 2020. Race and racism in Poland: Theorising and contextualising “Polish-centrism”. *The Sociological Review*, 68, 6: 1196–1211. DOI:10.1177/0038026120928883.
- Bauböck, Rainer. 2020. The Democratic Case for Immigration. *Politische Vierteljahresschrift*, 61: 357–375. DOI: 10.1007/s11615-020-00229-3.
- Bieber, Florian. 2018. Is Nationalism on the Rise? Assessing Global Trends. *Ethnopolitics*, 5, 17: 519–54. DOI: 10.1080/17449057.2018.1532633.
- Błuszkowski, Jan. 2005. *Stereotypy a tożsamość narodowa*. Warszawa: Wydawnictwo ELIPSA.
- Boksański, Zbigniew. 2005. *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bonikowski, Bart, Paul DiMaggio. 2016. Varieties of American Popular Nationalism. *American Sociological Review*, 81, 5: 949–980. DOI: 10.1177/0003122416663683.
- Brubaker, Rogers. 1999. The Manichean Myth. Rethinking the distinction between “Civic” and “Ethnic” nationalism. In: H. Kriesi, K. Armingeon, H. Slegrist, A. Wimmer, eds. *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. Zurich: Ruegger, 55–71.
- Butkus, Mindaugas, Alma Maciulyte-Sniukiene, Kristina Matuzeviciute, Vida Davidaviciene. 2018. Society’s attitudes towards impact of immigration: case of EU countries. *Marketing and Management of Innovations*, 1: 338–352. DOI: 10.21272/mmi.2018.1–26.
- Czekaj, Krzysztof. 2007. *Socjologia Szkoły Chicagowskiej i jej recepcja w Polsce*. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa.

- Davidov, Eldad, Moshe Semyonov. 2017. Attitudes toward immigrants in European societies. *International Journal of Comparative Sociology*, 5: 359–366. DOI: 10.1177/0020715217732183.
- Eriksen, Thomas H. 2013. *Etniczność i nacjonalizm. Ujęcie antropologiczne*. Przekład Barbara Gutowska-Nowak. Kraków: Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Frankfort-Nachmias, Chava, David Nachmias. 2001. *Metody badawcze w naukach społecznych*. Przekład Elżbieta Hornowska. Poznań: Zysk i Sk-a Wydawnictwo.
- Galent, Marcin, Paweł Kubicki. 2012. New Urban Middle Class and National Identity in Poland. *Polish Sociological Review*, 179, 3: 385–400.
- Gorodzeisky, Anastasia, Moshe Semyonov. 2019. Unwelcome Immigrants: Sources of Opposition to Different Immigrant Groups Among Europeans. *Frontiers in Sociology*, 4: 1–10. DOI: 10.3389/fsoc.2019.00024.
- Górnjak, Jarosław. 1998. Analiza czynnikowa i analiza głównych składowych. *ASK: Research and Methods*, 7: 83–102.
- Grodecki, Mateusz. 2021. Odmiany polskiej tożsamości narodowej i ich konsekwencje dla postaw wobec mniejszości. *Studia Socjologiczne*, 243, 4: 33–58. DOI: 10.24425/sts.2021.139721.
- Grzymała-Kazłowska, Aleksandra. 2021. Attitudes to the New Ethnic Diversity in Poland: Understanding Contradictions and Variations in a Context of Uncertainty and Insecurity. *Polish Sociological Review*, 214, 2: 241–260. DOI:10.26412/psr214.06.
- Grzymała-Kazłowska, Aleksandra, Patrycja Ziółkowska. 2021. Postawy wobec inności w świetle koncepcji (super)różnorodności. W: M. Marody, red. *Wartości w działaniu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 131–160.
- GUS. 2020. *Populacja cudzoziemców w Polsce w czasie COVID-19*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Jaskułowski, Krzysztof. 2021. The Politics of a National Identity Survey: Polishness, Whiteness, and Racial Exclusion. *Nationalities Papers*, 49, 6: 1082–1095. DOI: 10.1017/nps.2020.68.
- Kwiatkowski, Piotr T. 2018. *Odzyskanie niepodległości w polskiej pamięci zbiorowej*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Larin, Stephen J. 2010. Conceptual Debates in Ethnicity, Nationalism, and Migration. In: R. Denemark, ed. *The International Studies Encyclopedia*. Oxford: Wiley-Blackwell, 438–457. DOI: 10.1093/acrefore/9780190846626.013.128.
- Lindstam, Emmy, Matthias Mader, Harald Schoen. 2021. Conceptions of National Identity and Ambivalence towards Immigration. *British Journal of Political Science*, 51, 1: 93–114. DOI:10.1017/S0007123418000522.
- Modood, Tariq. 2014. *Multikulturalizm*. Przekład Izabela Kołbon. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Nowicka, Ewa. 1990. Narodowe samookreślenie Polaków. W: E. Nowicka, red. *Swoi i obcy*. Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, 55–107.
- Nowicka, Ewa, Sławomir Łodziński. 2001. *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988-1998*. Kraków: Nomos.

- Nowicka, Ewa. 2011. Badanie rasizmu: problemy metodologiczne. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 4: 121-144.
- Nowicka, Ewa, Sławomir Łodziński. 2021. *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości (1988-2021)*. Warszawa: Collegium Civitas.
- Okólski, Marek. 2021. Przejście migracyjne w Polsce. *Studia Śląskie*, 88-89: 239-257.
- Ossowski, Stanisław. 1966. *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*. W: idem, *Dziela*, t. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pędziwiatr, Konrad. 2022. Wielokulturowa Polska przyszłości. Konrad Pędziwiatr w rozmowie z Małgorzatą Nocuń. *Znak*, luty, 39-46.
- Pennix, Rinus. 2016. Paradoks migracyjny Unii Europejskiej: więcej mobilności, mniej imigrantów? W: A. Górny, P. Kaczmarczyk, M. Lesińska, red. *Transformacje: Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 22-34.
- Pierzchała, Marcin. 2011. Społeczne kryteria polskości w opinii Polaków w latach 1988-2008 a problem włączania obcokrajowców do uczestnictwa w polskiej wspólnocie narodowej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica*, 38: 149-167.
- Porter-Szűcs, Brian. 2021. *Całkiem zwyczajny kraj. Historia Polski bez martyrologii*. Przekład Anna Dzierzgowska, Jan Dzierzgowski. Warszawa: Wydawnictwo Filtry.
- Pszczółkowska, Dominika. 2022. *Polska stała się krajem imigracji w niecałe 10 lat – tylko częściowo przez Putina*, <https://oko.press/polska-stala-sie-krajem-imigracji-w-niecale-10-lat-tylko-czesciowo-przez-putina> [dostęp: 17.10.2022].
- Radkiewicz, Piotr. 2019. *Patriotyzm, etnocentryzm, nacjonalizm. Perspektywa makropsychologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Roshwald, Aviel. 2016. Civic and Ethnic Nationalism. In: J. Stone, R. M. Dennis, P. S. Rizova, A. D. Smith, X. Hou, eds. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Nationalism*. John Wiley & Sons. DOI: 10.1002/9781118663202.wberen436.
- Salamońska, Justyna. 2016. Friend or Foe? Attitudes Towards Immigration from Other European Union Countries. *Società Mutamento Politica*, 13, 7: 237-253. DOI: 10.13128/SMP-18283.
- Silverman, David. 2009. *Prowadzenie badań jakościowych*. Przekład Joanna Ostrowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Simonsen, Kristina B. 2016. How the host nation's boundary drawing affects immigrants' belonging. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 7, 42: 153-176. DOI: 10.1080/1369183X.2016.1138854.
- Simonsen, Kristina B. 2019. "Us" or "Them"? How Policies, Public Opinion, and Political Rhetoric Affect Immigrants' Sense of Belonging, *Migration Information Source*, April 18 [<https://www.migrationpolicy.org/article/policies-public-opinion-rhetoric-immigrants-sense-belonging> – dostęp 7.01.2023].
- Simonsen, Kristina B., Bonikowski Bart. 2020. Is Civic Nationalism Necessarily Inclusive? Conceptions of Nationhood and Anti-Muslim Bart Attitudes in Europe. *European Journal of Political Research*, 59, 1: 114-136. DOI: 10.1111/1475-6765.12337.

- Smith, Anthony D. 2009. *Etniczne źródła narodów*. Przekład Małgorzata Głowacka-Grajper. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Switat, Mustafa. 2018. Rasizm i mechanizmy mu pokrewne w kontekście badań nad diasporą arabską w Polsce. *Studia Migracyjne. Przegląd Polonijny*, 167, 1: 189–218. DOI: 10.4467/25444972SMPP.18.009.8918.
- Ścigaj, Piotr 2012. *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Tabachnik, Maxim. 2019. Untangling liberal democracy from territoriality: from ethnic/civic to ethnic/territorial nationalism. *Nations and Nationalism*, 25, 1: 191–207. DOI: 10.1111/nana.12428.
- Thérová, Lenka. 2022. Anti-Immigration Attitudes in Contemporary Polish Society: A Story of Double Standards? *Nationalities Papers*, 1–16. DOI: 10.1017/nps.2022.71.
- Triandafyllidou, Anna. 2022. Contextualising Nationalism. *Ethnicities*, 22, 4: 573–588. DOI: 10.1177/14687968221085260.
- Wark, Colin, John F. Galliher. 2007. Emory Bogardus and the Origins of the Social Distance Scale. *The American Sociologist*, 38, 4: 383–395. DOI: 10.1007/s12108-007-9023-9.
- Wysocki, Artur. 2019. „Wojna polsko-polska”. Między polityzacją tożsamości zbiorowych Polaków a realnym konfliktem społecznym. W: J. Kurczewska, Z. Mach, współpraca M. Ślarzyński red. *Kultury narodowe i lokalne a polityka. Powiązania w różnych kontekstach*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 129–151.
- Vertovec, Steven. 2021. The social organization of difference. *Ethnic and Racial Studies*, 44, 8: 1273–1295. DOI: 10.1080/01419870.2021.1884733.
- Zarycki, Tomasz, Rafał Smoczyński, Tomasz Warczak. 2022. Cultural citizenship without state: historical roots of the modern polish citizenship model. *Theory and Society*, 51, 4: 269–301. DOI: 10.1007/s11186-021-09465-x.